

Ελεονώρα Ναξίδου

Η ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΗ ΤΗΣ ΑΧΡΙΔΑΣ ΩΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ
ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ
ΤΩΝ ΒΟΥΛΓΑΡΩΝ (1850-1870)

Η πρώτη καθοριστική συνέπεια της εθνικής αφύπνισης των Βουλγάρων κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα αφορούσε την εκκλησιαστική τους οργάνωση και εκδηλώθηκε ως αντίδραση στην εκκλησιαστική πολιτική του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, το οποίο κατηγορήθηκε ότι επιδίωκε τον εξελληνισμό τους. Έτσι οι Βούλγαροι άρχισαν να διεκδικούν την τοποθέτηση ομοεθνών τους μητροπολιτών στις περιοχές όπου υπερερούσαν αριθμητικά και τη χρήση της γλώσσας τους στις εκκλησίες και τα σχολεία.

Οι βουλγαρικές αντιδράσεις στην αρχή περιορίζονταν μόνο σε λεκτικές εκδηλώσεις διαμαρτυρίας και στη διατύπωση παραπόνων. Σύντομα όμως η βουλγαρική δυσαρέσκεια ξεπέρασε τα όρια αυτά και εξελίχθηκε σε έντονη αντιπατριαρχική κίνηση, που στρεφόταν κατά κύριο λόγο εναντίον των Ελλήνων αρχιερέων στις επαρχίες με βουλγαρικό πληθυσμό. Μετά το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου μάλιστα απόκτησε μεγαλύτερες διαστάσεις και μετατράπηκε σε πραγματική διαμάχη, καθώς οι Βούλγαροι δεν ήταν πλέον διατεθειμένοι να αρκεστούν στην παραχώρηση εκκλησιαστικών προνομίων. Αντιθέτως ζητούσαν με επιμονή την ίδρυση ανεξάρτητης βουλγαρικής εκκλησίας¹.

Η διένεξη των Βουλγάρων με το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης ξέφυγε πολύ γρήγορα από τα εκκλησιαστικά πλαίσια και έλαβε πολιτικό χαρακτήρα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την έμμεση αλλά και άμεση ανάμειξη στο πρόβλημα τόσο του ρωσικού και του ελληνικού κράτους, όσο και της τουρκικής πολιτικής ηγεσίας. Η επίπτωση αυτή ήταν αναπόφευκτη, καθώς είχε γίνει πια σαφές προς όλες τις πλευρές ότι η παραχώρηση εκκλησιαστικής ανεξαρτησίας σήμαινε ουσιαστικά την αναγνώριση ξεχωριστής βουλγαρικής εθνότητας. Έτσι θα αποτελούσε το πρώτο βήμα για τη διεκδίκηση πολιτικής αυτονομίας από τους Βουλγάρους.

Όπως ήταν φυσικό, η παρέμβαση του πολιτικού παράγοντα σε ένα θέμα, το οποίο πλέον μόνο κατ' όνομα ήταν εκκλησιαστικής φύσεως, σε καμία περίπτωση δεν διευκόλυνε την επίλυση της κρίσης. Αντιθέτως προκαλούσε μεγαλύτερη ένταση, επέτεινε την αδιαλλαξία και ξαναέμιζε κάθε δυνατότητα ενός

1. P. Nikov, *Vǎzraždane na bǎlgarskija narod. Cǎrkovno-nacionalni borbi i postizǎenija* (Η Αναγέννηση του Βουλγαρικού έθνους. Εκκλησιαστικοί-εθνικοί αγώνες και επιτεύγματα), Σοφία 1971, σ. 114 κ.ε.

απευθείας συμβιβασμού ανάμεσα στο Πατριαρχείο και τους Βουλγάρους.

Μετά τη σύντομη αυτή εισαγωγή θα παρουσιάσουμε τις βουλγαρικές απόψεις και πρωτοβουλίες που συνδέονται με το ζήτημα της ανασύστασης της Αρχιεπισκοπής της Αχρίδας. Για να γίνει καλύτερα κατανοητή η βουλγαρική θέση, θα ξεκινήσουμε με μια γενική διαπίστωση. Η ιστορική παράδοση και τα δικαιώματα των παλαιών βουλγαρικών εκκλησιών του Τυρνόβου και κυρίως της Αχρίδας, η οποία επιβίωσε μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα, αποτελούσαν το ιδεολογικό και θεωρητικό υπόβαθρο της επιχειρηματολογίας των Βουλγάρων. Η τελευταία μάλιστα, σύμφωνα με τη βουλγαρική άποψη, καταργήθηκε αντικανονικά και για λόγους συμφέροντος από το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης.

Σε κάθε βουλγαρικό διάβημα λοιπόν, οπουδήποτε κι αν απευθυνόταν αυτό, γινόταν αναφορά στην Αρχιεπισκοπή της Αχρίδας και μάλιστα δινόταν ιδιαίτερη έμφαση στην επισήμανση ότι υπήρξε βουλγαρική εκκλησία που καταργήθηκε παράνομα. Παρόλα αυτά η βουλγαρική πλευρά δεν επιδίωξε την ανασύστασή της, παρά μόνο σε μια συγκεκριμένη φάση της κρίσης, το 1868, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Αντίθετα βασικός της στόχος υπήρξε η δημιουργία μιας εντελώς νέας και ανεξάρτητης εκκλησίας, η οποία απλώς θα αντλούσε τη νομιμότητα και το κύρος της από την Αρχιεπισκοπή της Αχρίδας, αλλά και από το Πατριαρχείο του Τυρνόβου.

Ο βασικός αυτός άξονας της βουλγαρικής εκκλησιαστικής πολιτικής εκφράστηκε και καθοδηγήθηκε από το μεγάλο και συνεχώς αυξανόμενο ενδιαφέρον των Βουλγάρων λογίων, λαϊκών και κληρικών, για την ιστορική εξέλιξη της Αρχιεπισκοπής της Αχρίδας ως αναπόσπαστου τμήματος της εκκλησιαστικής και πολιτιστικής τους κληρονομιάς.

Ήδη το 1839 ένας σημαντικός λόγιος της βουλγαρικής αναγέννησης, ο Νεόφυτος Μπόζβελι, όταν το Πατριαρχείο αρνήθηκε να τον χρίσει μητροπολίτη Τυρνόβου, απαντώντας στα επιχειρήματα που πρόβαλλε η Κωνσταντινούπολη ότι οι Βούλγαροι δεν δικαιούνταν ξεχωριστή ιεραρχία, υπενθύμισε ότι ο βυζαντινός αυτοκράτορας Βασίλειος Β΄ ήταν αυτός που ίδρυσε βουλγαρικό Πατριαρχείο στην Αχρίδα².

Ένας ιδιαίτερα εξέχων κληρικός και λόγιος, ο Ναθαναήλ (Stojan Bojkiken)³, ο οποίος διετέλεσε μετά την ίδρυση της Εξαρχίας Μητροπολίτης Αχρί-

2. I. Snegarov, «Uništoženieto na Ohridskata patriaršija i vlijaniето na elinizma v Bǎlgarija» (Η κατάργηση του πατριαρχείου της Αχρίδας και η επιρροή του ελληνισμού στη Βουλγαρία), *Makedonski Pregled* II kniga 3 (1926) 104· P. R. Slavejkon, *Sǎzinenija tom tretj. Avtobiografični tvorbi, biografii i istoričeski ođerki* (Συγγράμματα. Τόμος τρίτος. Αυτοβιογραφικά έργα, βιογραφίες και ιστορικές σκιαγραφίες), Sofija 1979, σ. 228.

3. Plovdiski Kiril, *Natanail, mitropolit Ohridski i Plovdiski (1820-1906)* (Ναθαναήλ, μητρο-

δας και στη συνέχεια Φιλιππούπολης, ολοκληρώνοντας τις σπουδές του στη Θεολογική Ακαδημία του Κιέβου, υπέβαλε το 1851 μια διατριβή με τίτλο *O tom čo Bolgarkij Arhiepiskop v drevnija vremena ne zavisel ni ot Rimskago ni ot Konstantinopolskogo Patriarhov* (Πραγματεία σχετικά με το ότι ο Βούλγαρος Αρχιεπίσκοπος κατά τους αρχαίους χρόνους δεν υπαγόταν ούτε στον Πατριάρχη της Ρώμης ούτε στον Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης)⁴, η οποία δημοσιεύτηκε σε συνέχειες κατά την περίοδο 1858-1860 στο περιοδικό *Bălgarski knižici*.

Η μελέτη αυτή αναφερόταν στην ιστορία της Αρχιεπισκοπής της Αχρίδας, η οποία κατά τον συγγραφέα ταυτιζόταν με την Πρώτη Ιουστινιανή⁵. Στη συνέχεια υπογραμμίζονται το γεγονός ότι η εκκλησία αυτή, ακόμη και μετά την κατάλυση του κράτους του Σαμουήλ από τον Βασίλειο Β', εξακολούθησε να είναι ανεξάρτητη μέχρι το έτος 1767, το οποίο υπήρξε πολύ άσχημη χρονιά για την ορθόδοξη βουλγαρική εκκλησία⁶.

Το 1853 ο Πέτροβιτς (Konstantin Petkonίc), που σπούδασε επίσης στη Ρωσία και υπηρέτησε στο ρωσικό διπλωματικό σώμα ως γραμματέας του Ρώσου προξένου Βιδινίου, συνέταξε ένα εκτενές υπόμνημα με τίτλο *Za drevnite prava na bălgarskata pravoslavna cърkva* (Σχετικά με τα αρχαία δίκαια της ορθόδοξης βουλγαρικής εκκλησίας). Το κείμενο αυτό, τη συγγραφή του οποίου του ανέθεσε η βουλγαρική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης, επιδόθηκε στη ρωσική αυτοκρατορική αποστολή, με στόχο να ενημερωθούν οι ρωσικές αρχές για τις πραγματικές διαστάσεις του εκκλησιαστικού προβλήματος. Ο Πέτροβιτς, αφού εξέθετε τις ιστορικές βάσεις της εκκλησιαστικής ανεξαρτησίας του βουλγαρικού έθνους, πρότεινε την ανασύσταση της Αρχιεπισκοπής της Αχρίδας και του Πατριαρχείου του Τυρνόβου με όλα τα παλαιά τους δίκαια και προνόμια⁷.

πολίτης Αχρίδας και Φιλιππούπολης (1820-1906), Sofija 1952.

4. «Žizneopisanie mitropolita Ohrido-Plovdiskago Natanaila (avtobiografični beležki)» (Η βιογραφία του μητροπολίτη Αχρίδας και Φιλιππούπολης Ναθαναήλ-αυτοβιογραφικές σημειώσεις), *Sbornik za Narodni Umotvoreniija Nauka i Knižnina (NUNK) XXV* (1909) 29.

5. Η αντίληψη ότι η αρχιεπισκοπή της Αχρίδας αποτελούσε συνέχεια της Πρώτης Ιουστινιανής, που ιδρύθηκε τον 6ο αιώνα από τον Ιουστινιανό, είχε επικρατήσει ήδη από τον 12ο αιώνα, πρόκειται όμως για επινόηση που δεν ευσταθεί. Βλέπε: Ε. Ναξίδου, *Εκκλησία και εθνική ιδεολογία: από την Αρχιεπισκοπή της Αχρίδας μέχρι την ίδρυση της αυτοκέφαλης «μακεδονικής εκκλησίας»*, Θεσσαλονίκη 1999 (διδακτορική διατριβή), σ. 32 κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

6. *Bălgarski Knižici*, čast II junija 1858 kniga 2, čast II julija 1858 kn. 2, čast I marta 1859 kn. 1-2, čast II maja 1859 kn. 2, čast I marta 1860 kn. 1-2. Ο Ναθαναήλ υπέγραψε με το ψευδώνυμο Ατ Β-dana.

7. Ζ. Markova, *Bălgarskoto cърkovo-nacionalno dviženie do krimskata vojna (Η βουλγαρική εκκλησιαστική-εθνική κίνηση μέχρι τον Κριμαϊκό πόλεμο)*, Sofija 1976, σ. 121 και 161· Α. Trajano-

Ένας άλλος σημαντικός λόγιος, ο Τζινότ (Jordan Hadzi Konstantinov Džipot), έγραψε μια σειρά άρθρων στην εφημερίδα *Caregradski Vestnik*, τα οποία αναφέρονταν στο παρελθόν και το παρόν ορισμένων βουλγαρικών πόλεων της βορειοδυτικής Μακεδονίας. Ένα από αυτά ήταν αφιερωμένο και στην Αχρίδα, όπου μεταξύ άλλων γινόταν λόγος για τις εκκλησίες και τα μοναστήρια της και για τα σλαβικά χειρόγραφα του Αρχιεπισκόπου της Θεοφύλακτου⁸.

Ενδιαφέρον για την Αρχιεπισκοπή της Αχρίδας έδειξε και ο Παρθένιος Ζωγράφσκι (Partenija Zografski), εξέχουσα φυσιογνωμία του κινήματος για την πνευματική αφύπνιση των Βουλγάρων. Το 1858 δημοσίευσε σε συνέχειες στο περιοδικό *Bălgarski Knizići* τον βίο του Κλήμη της Αχρίδας, τον οποίο είχε συγγράψει ο Αρχιεπίσκοπος Θεοφύλακτος⁹. Στο εισαγωγικό του σημείωμα ο Παρθένιος έκανε λόγο για το ένδοξο παρελθόν της Αρχιεπισκοπής της Αχρίδας και για τη διοικητική της περιφέρεια. Παράλληλα επεσήμαινε ότι ακόμη και στις επαρχίες που άλλοτε υπάγονταν στην Αρχιεπισκοπή χρησιμοποιόταν πλέον στα σχολεία και στις εκκλησίες τις περισσότερες φορές η ελληνική γλώσσα, παρόλο που ο πληθυσμός τους ήταν βουλγαρικός¹⁰.

Τον ίδιο χρόνο ο Παρθένιος εξέδωσε και τα *Dokumenti za bălgarskata cārkonna istorija* (Έγγραφα σχετικά με τη βουλγαρική εκκλησιαστική ιστορία). Επρόκειτο για δύο επιστολές του 15ου αιώνα. Η πρώτη είχε συνταχθεί από τον ηγεμόνα της Μολδοβλαχίας Στέφανο, απευθυνόταν στον Αρχιεπίσκοπο Αχρίδας Δωρόθεο και τον παρακαλούσε να στείλει αρχιερείς, για να χειροτονήσουν μητροπολίτη στη χώρα του. Η δεύτερη ήταν η απάντηση του τελευταίου στο αίτημα που διατύπωνε ο Στέφανος¹¹.

Επίσης ο Μιλαντίνοβ (Konstantin Miladinov) εξέδωσε το 1860 στο περιοδικό *Bratski Trud* της Μόσχας μια επιστολή του Αρχιεπισκόπου της Αχρίδας Παΐσιου προς τον Μητροπολίτη Κάτω Ιταλίας, Σικελίας, Μάλτας και Δαλματίας, με ερμηνευτικές σημειώσεις¹².

vski, «Prestojot i školovanjeto na makedonskata inteligencija vo Rusija vo 60-tite godini na XIX vek i nivnoto nastojvanje za obnovenanje na Ohridskata Arhiepiskopija» (Η διαμονή και οι σπουδές των Μακεδόνων διανοούμενων στη Ρωσία κατά τη δεκαετία του 1860 και οι προσπάθειές τους να ανασυστήσουν την Αρχιεπισκοπή της Αχρίδας), *Glasnik na Institut za Nacionalna Istorija* XXXII 2 (1988) 96.

8. *Caregradski Vestnik* No 218, 26 Ματίου 1855.

9. *Bălgarski Knizići*, čast I jan 1858 kn. 1-2, čast I febr. 1858 kn. 1-2, čast I april 1858 kn. 1, čast II maja 1858 kn. 1-2.

10. *Bălgarski Knizići*, čast I jan. 1858 kn. 1.

11. *Bălgarski Knizići*, čast II maja 1858 kn. 1.

12. Konstantin Miladinov, *Izbor. Izbor i predgovor Gane Todorovski* (Συλλογή. Συλλογή και πρόλογος Gane Todorovski), Skopje 1980, σ. 61-64.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1850, η διένεξη των Βουλγάρων με το Πατριαρχείο κορυφώθηκε σταδιακά και εισήλθε σε μια φάση έντονων αντιπαραθέσεων και ιδεολογικών συγκρούσεων, στις οποίες αναμείχθηκε ενεργά και η τουρκική κυβέρνηση, ενώ παρασκηνακά ανέλαβαν δράση για την επίλυση του προβλήματος ο Ρώσος Πρόξενος και η ελληνική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης.

Η πρώτη ευκαιρία για μια επίσημη διατύπωση των βουλγαρικών αιτημάτων δόθηκε κατά την περίοδο 1858-1860, στο πλαίσιο των εργασιών της εκκλησιαστικής συνέλευσης, η οποία συγκλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, ύστερα από πρωτοβουλία της Πύλης. Αντικείμενο της συνόδου ήταν ο καθορισμός του τρόπου εφαρμογής των μεταρρυθμίσεων, που είχαν θεσπιστεί για τους μη μουσουλμάνους υπηκόους της αυτοκρατορίας, με την έκδοση του Χάτι-Χουμαγιούν (1856)¹³.

Οι Βούλγαροι αντιπρόσωποι, Πετρόβ, Τσομάκοβ, Σλαβέικοβ και Μίντσογλου (I. Petrov, St. Čomakov, P. Slavejkon και N. Mincoglu), οι οποίοι ήταν 4 σε σύνολο 45 μελών, υπέβαλαν στη συνέλευση ένα Υπόμνημα, με το οποίο ζητούσαν: α. οι αρχιερείς κάθε επαρχίας να εκλέγονται από τους ίδιους τους κατοίκους της, β. να γνωρίζουν οπωσδήποτε τη γλώσσα του ποιμνίου τους, γ. ο μισθός τους να καθορισθεί με ακρίβεια και δ. να αποτραπούν τα φαινόμενα κακοδιοίκησης και ατασθαλιών¹⁴.

Τα παραπάνω αιτήματα δεν συζητήθηκαν, με αποτέλεσμα να φθάνουν διαμαρτυρίες προς τον Πατριάρχη και τον Σουλτάνο από διάφορες βουλγαρικές κοινότητες¹⁵. Ο Μίντσογλου μάλιστα, εκπρόσωπος του Τυρνόβου, πήρε τον λόγο στη συνέλευση και διακήρυξε ότι δεν επρόκειτο να υπογράψει τα πρακτικά, εφόσον το Πατριαρχείο δεν αναγνώριζε την ιστορική παράδοση των βουλγαρικών εκκλησιών του Τυρνόβου και της Αχρίδας και δεν επέτρεπε στους Βουλγάρους να εκλέγουν τους αρχιερείς τους¹⁶.

Λίγο αργότερα ο ίδιος αντιπρόσωπος, αφού διάβασε στα μέλη της συνόδου μια διαμαρτυρία των κατοίκων του Τυρνόβου¹⁷, ανακοίνωσε ότι οι Βούλγαροι δεν επιθυμούσαν πλέον να πληρώνουν το Πατριαρχικό χρέος, επέμεναν στην απαίτησή τους να επιλέγουν οι ίδιοι τους Μητροπολίτες τους και ζητούσαν την ανασύσταση του Πατριαρχείου του Τυρνόβου και της Αρχιε-

13. P. Nikov, *Văzraždane*, ό.π., σ. 142-143.

14. P. Nikov, *Văzraždane*, ό.π., σ. 143· Kiril, Patriarh Bălgarski, *Graf N. P. Ignatiev i bălgarskijat cārkoiven vāpros. Izsledvane i dokumenti* (Ο πρόεδρος Ν. Ρ. Ignatiev και το βουλγαρικό εκκλησιαστικό ζήτημα. Μελέτη και έγγραφα), Sofija 1958, σ. 21.

15. P. Nikov, *Văzraždane*, ό.π., σ. 144.

16. P. Nikov, *Văzraždane*, ό.π., σ. 144· T. Stojanova-Burmova, *Bălgaro-grăckata Cārkonva Rasprija* (Η Βουλγαρο-ελληνική εκκλησιαστική διαμάχη), Sredec 1891, σ. 73.

17. *Bălgarski knižici*, čast I fevruaria 1860 kn. pārvā.

πισκοπής της Αχρίδας, η οποία καταργήθηκε αντικανονικά το 1767¹⁸.

Τις αιτιάσεις των Βουλγάρων εναντίον του Πατριαρχείου και τα ιστορικά επιχειρήματα που πρόβαλλαν, για να υποστηρίξουν τις διεκδικήσεις τους, επιχείρησε να καταρρίψει ο Στέφανος Καραθεοδωρής με τον λόγο που εκφώνησε κατά την ολοκλήρωση των εργασιών της συνέλευσης¹⁹.

Έτσι στο πλαίσιο της επίσημης αυτής αντιπαράθεσης, έγινε για πρώτη φορά σαφής αναφορά στα παραδοσιακά εκκλησιαστικά δικαιώματα των Βουλγάρων και διατυπώθηκε, χωρίς ιδιαίτερη έμφαση ακόμη, το αίτημα για την ανασύσταση των παλαιών βουλγαρικών εκκλησιών της Αχρίδας και του Τυρνόβου. Βέβαια η πρόταση δεν υποβλήθηκε από τη βουλγαρική αντιπροσωπεία, αλλά διατυπώθηκε προφορικά από έναν συγκεκριμένο αντιπρόσωπο, μετά την απόρριψη των γραπτών βουλγαρικών αιτημάτων. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει ότι στη βουλγαρική πλευρά δεν είχε ακόμη επικρατήσει η ριζοσπαστική άποψη για οριστική ρήξη με το Πατριαρχείο. Ήδη όμως είχε αρχίσει να διαμορφώνεται η αντίληψη ότι έπρεπε να αποκατασταθεί η αδικία της παράνομης και αναίτιας κατάργησης των βουλγαρικών εκκλησιών.

Η τάση μάλιστα να χρησιμοποιείται η ιστορική παράδοση ως επιχειρήμα, για να δικαιολογηθούν οι βουλγαρικές απαιτήσεις, εξακολούθησε να χαρακτηρίζει το βουλγαρικό κίνημα όχι μόνο κατά τη δεκαετία του 1860, αλλά ακόμη και μετά την ίδρυση της Εξαρχίας. Παράλληλα όμως, πολύ σύντομα, η βουλγαρική πλευρά άρχισε να υιοθετεί πιο αδιάλλακτες θέσεις και να επιδιώκει την ίδρυση νέας βουλγαρικής εκκλησίας, η οποία να μην θα αντλούσε τη νομιμότητα και το κύρος της από το ιστορικό παρελθόν, αλλά δεν θα ήταν απαραίτητο να φέρει το όνομα, ούτε να αποτελεί την άμεση συνέχεια του Πατριαρχείου του Τυρνόβου ή της Αρχιεπισκοπής της Αχρίδας.

Μετά το τέλος των εργασιών της συνέλευσης το 1860, ακολούθησε μια ιδεολογική διαμάχη σχετικά με την ορθότητα ή όχι του ισχυρισμού των Βουλγάρων ότι είχαν στο παρελθόν δικές τους αυτοκέφαλες εκκλησίες. Το επίκεντρο μάλιστα της διαφωνίας εστιαζόταν στην Αρχιεπισκοπή της Αχρίδας και στο ζήτημα της κατάργησής της. Η θεωρητική αυτή αντιπαράθεση συνόδευε στο εξής τη δραστηριότητα που ανέπτυσαν και οι δύο πλευρές τόσο πριν, όσο και μετά την ίδρυση της Εξαρχίας και εκφραζόταν μέσω της έκδοσης άρθρων, φυλλαδίων και πραγματειών, κυρίως από την πλευρά των Βουλγάρων.

18. P. Nikov, *Vǎzraždane*, ό.π., σ. 144-145· Kiril, Patriarh Bǎlgarski, *Ekzarh Antim (1816-1888) (Ο Έξαρχος Ανθίμος 1816-1888)*, Sofija 1956, σ. 99· Kiril, *Graf Ignatiev*, ό.π., σ. 22· St. Burmova, *Bǎlgaro-grǎckata*, ό.π., σ. 73· *Έγγραφα Πατριαρχικά και Συνοδικά περί του βουλγαρικού ζητήματος (1852-1873)*, εκδ. Μανουήλ Ίω. Γεδεών, Έν Κωνσταντινουπόλει 1908, σ. 11-12.

19. St. Burmova, *Bǎlgaro-grǎckata ...*, ό.π., σ. 73.

Για να εκφράσουν την έντονη δυσαρέσκειά τους για τη στάση της εκκλησιαστικής συνόδου απέναντί τους, οι Βούλγαροι κυκλοφόρησαν μια μπροσούρα, που αντέκρουε τις απόψεις του Στ. Καραθεοδωρή –ο λόγος του οποίου είχε επίσης εκδοθεί– και υπεράσπιζε τα βουλγαρικά αιτήματα. Το περιεχόμενο του φυλλαδίου αυτού συντάχθηκε μεν από τον διακεκριμένο νομικό Κράστεβιτς (Gavril Krăstevic), αλλά έφερε την υπογραφή του Μίντσογλου και είχε ως τίτλο *Odgovor na slovnoto na gospodina S. Karateodori* (‘Απάντησις εις τόν λόγον τοῦ κυρίου Καραθεοδωρή)²⁰.

Παράλληλα το ίδιο αυτό κείμενο δημοσιεύτηκε σε συνέχειες και στο περιοδικό *Bălgarski Knjižici*²¹. Ο συγγραφέας του παρέθετε αρχικά τα παράπονα καθώς και τα αιτήματα των Βουλγάρων, τα οποία είχαν διατυπωθεί στη συνέλευση είτε γραπτά είτε προφορικά. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονταν και η διαμαρτυρία για την κατάργηση του Πατριαρχείου του Τυρνόβου και της Αρχιεπισκοπής της Αχρίδας. Στη συνέχεια απέρριπτε τον ισχυρισμό του Στ. Καραθεοδωρή ότι τα Πατριαρχεία ήταν ανέκαθεν μόνο πέντε, υποστηρίζοντας ότι το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης αναγνώριζε και δύο αυτοκέφαλες Αρχιεπισκοπές, της Κύπρου και της Αχρίδας²².

Εξετάζοντας μάλιστα πιο αναλυτικά την ιστορική εξέλιξη της Αρχιεπισκοπής της Αχρίδας, την οποία θεωρούσε άμεση συνέχεια της Πρώτης Ιουστινιανής, ο Κράστεβιτς επιχειρούσε να αποδείξει ότι η βουλγαρική αυτή εκκλησία ήταν αυτοκέφαλη, επικαλούμενος ένα σχετικό απόσπασμα από επιστολή του Αρχιεπισκόπου της Θεοφύλακτου. Τέλος ανέφερε ότι η κατάργηση της Αρχιεπισκοπής το 1767 ήταν αντικανονική και εξυπηρετούσε μόνο τα συμφέροντα του Πατριαρχείου. Μάλιστα για τους λόγους που οδήγησαν τον Πατριάρχη Σαμουήλ σε αυτή την ενέργεια, παρέπεμπε στον *Σύντομο Βίο* του τελευταίου, τον οποίο είχε γράψει ο Ζαχαρίας Μαθάς το 1837²³.

Κατά την περίοδο 1859-1860 ο Κράστεβιτς δημοσίευσε επίσης σε συνέχειες στο ίδιο περιοδικό ένα μακροσκελές άρθρο με τίτλο *Za Caregradskijat Patriarh* (Για τον Πατριάρχη Κωνσταντινούπολης), με στόχο να αποδείξει ότι ο Πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης δεν δικαιούταν από κανονική άποψη να έχει στη δικαιοδοσία του τους Βουλγάρους²⁴. Συγκεκριμένα ο Κράστεβιτς

20. P. Nikov, *Văzrazhdane, ό.π.*, σ. 146· St. Burmova, *Bălgaro-grăckata, ό.π.*, σ. 75· I. Snegarov, *Uništoženieto, ό.π.*, σ. 107.

21. *Bălgarski Knjižici* 1860 čast II Juni knižka vtora, čast II Juli kn. vtora, čast II Avgust kn. p̄rva, čast II Avgust kn. vtora.

22. *Bălgarski Knjižici*, čast II Julii kn. vtora.

23. *Bălgarski Knjižici*, čast II Avgust kn. p̄rva.

24. *Bălgarski Knjižici*, 859 čast II Avgust knižka p̄rva i vtora, čast II Septemvrija kn. p̄rva i vtora, čast III Noemvrija kn. vtora, čast III Dekemvrija kn. vtora, 1860 čast I Januaria kn. p̄rva i vtora.

υποστήριζε ότι ο Πατριάρχης ουδέποτε υπήρξε εκκλησιαστικός ηγέτης των Βουλγάρων, καθώς οι περιοχές της Μακεδονίας και του Ιλλυρικού υπάγονταν αρχικά στον πάπα και στη συνέχεια στις αυτοκέφαλες Αρχιεπισκοπές της Πρώτης Ιουστινιανής και της Αχρίδας²⁵. Τέλος τόνιζε ότι ο τελευταίος Αρχιεπίσκοπος της Αχρίδας Αρσένιος δεν είχε κανένα απολύτως δικαίωμα να ζητήσει την κατάργηση της εκκλησίας του²⁶.

Εκτός των παραπάνω άρθρων ο Κράστεβιτς έγραψε στα ελληνικά και μια πραγματεία με τίτλο *Τά κατά τας αρχιεπισκοπάς Άχριδών και Πεκίου*²⁷, η οποία εκδόθηκε το 1869 μεταφρασμένη και στα βουλγαρικά από τον Μιχαηλόβσκι (N. Mihailovski)²⁸.

Από την άλλη πλευρά, και το Πατριαρχείο προσπάθησε να αντικρούσει τις βουλγαρικές κατηγορίες και να αποδείξει την ορθότητα και τη νομιμότητα των ενεργειών του, αντλώντας επίσης επιχειρήματα από την ιστορία. Ενδεικτικά αναφέρουμε μια πραγματεία του Γρηγόριου, Αρχιεραμαματέα της Συνόδου, η οποία είχε ως στόχο να καταρρίψει τις βουλγαρικές κατηγορίες για αντικανονική κατάργηση των εκκλησιών του Τυρνόβου και της Αχρίδας, επικαλούμενη και αυτή ιστορικά στοιχεία²⁹.

Στην ιδεολογική διαμάχη αναμείχθηκε και ο Γεώργιος Ρακόβσκι, ο οποίος το 1860 εξέδωσε δύο μπροσούρες με τίτλο *Glas edugo bǎlgarina* (Φωνή ενός Βουλγάρου) και *Otgonor na bogoslovska ja grǎcaja brosurā* (Απάντηση στην ελληνική θεολογική μπροσούρα). Πρόθεσή του ήταν να υπεραμυνθεί των βουλγαρικών εκκλησιαστικών δικαιωμάτων. Γι' αυτό επικαλούνταν το ιστορικό παρελθόν της Αρχιεπισκοπής της Αχρίδας³⁰.

Επειδή το Πατριαρχείο ήταν αρνητικό απέναντι στα βουλγαρικά αιτή-

25. *Bǎlgarski Knizici*, čast III Noemvria 1859 kn. vtora.

26. *Bǎlgarski Knizici*, čast I Januarja 1860 kn. vtora.

27. Kiril, Patriarh Bǎlgarski, *Bǎlgarskoto naselenie v Makedonija v borbata za sǎzdvane na ekzarhijata* (Ο βουλγαρικός πληθυσμός της Μακεδονίας στον αγώνα για τη δημιουργία της Εξαρχίας), Sofija 1971, σ. 83. Η βουλγαρική πλευρά στην προσπάθειά της να στηρίξει τα αιτήματά της στα ιστορικά δίκαια του παρελθόντος, σε αρκετές περιπτώσεις οικειοποιήθηκε και την κληρονομιά της αρχιεπισκοπής του Ιπεκίου. Αυτό γίνεται εμφανές όχι μόνο στην πραγματεία του Krǎstevič, αλλά και σε διάφορες άλλες περιστάσεις κατά τη διάρκεια του βουλγαρικού κινήματος, όπως θα δειχθεί στη συνέχεια.

28. *Istoričeski izsledovanija za Ohridskata i Ipevska arhiepiskopii*, prevod N. Mihailovskogo (Ιστορική μελέτη για τις αρχιεπισκοπές Αχρίδας και Ιπεκίου, μετ. N. Mihailovski), Carigrad 1869.

29. *Πραγματεία περί της κανονικής δικαιοδοσίας του Οικουμενικού Πατριαρχικού θρόνου επί των εν Βουλγαρία Όρθοδόξων Εκκλησιών, Ύπό Γρηγορίου Αρχιεραμαματέως τής Ίερās Συνόδου τής του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας, Έν Κωνσταντινουπόλει 1860.*

30. M. Arnaudov, *Tvorci na bǎlgarskoto vazraždane. Literaturni studii i portreti. Tom II Poeti i Gerói* (Αγωνιστές της βουλγαρικής αναγέννησης. Φιλολογικές μελέτες και πορτραίτα. Τόμος Β΄. Ποιητές και ήρωες), Sofija 1969, σ. 186-187.

ματα και αμφισβητούσε την ιστορική βάση των εκκλησιαστικών τους δικαιωμάτων, οι Βούλγαροι αναζήτησαν συμμάχους για την προώθηση της υπόθεσής τους.

Έτσι το 1861 Βούλγαροι αρχιερείς, αντιπρόσωποι και προεστοί υπέβαλαν ένα υπόμνημα προς την Ευαγγελική Ένωση των προτεσταντικών εκκλησιών της Κωνσταντινούπολης, δηλαδή της Αγγλικανικής, της Αμερικανικής, της Πρωσικής, της Ολλανδικής, της Δανικής και της Σουηδο-Νορβηγικής, με το οποίο ζητούσαν τη συνδρομή της, για να αναγνωριστεί από την Πύλη το δικαίωμα των Βουλγάρων να αποκτήσουν ανεξάρτητη εκκλησιαστική ιεραρχία. Ως βασικό επιχείρημα προβαλλόταν η ανεξαρτησία της βουλγαρικής Αρχιεπισκοπής της Αχρίδας μέχρι το 1767 και η παράνομη κατάργησή της από το Πατριαρχείο. Το διάβημα επιδόθηκε στις 13 Ιανουαρίου στην Ένωση, η οποία το διαβίβασε στη συνέχεια στους εκπροσώπους των αντίστοιχων έξι προτεσταντικών κρατών, συνοδευόμενο όμως από επιστολή, όπου δηλώνονταν σαφώς ότι οι Βούλγαροι δεν είχαν καμία πρόθεση να προσχωρήσουν στον προτεσταντισμό³¹.

Με αφορμή την παραπάνω πρωτοβουλία θεωρούμε σκόπιμο να αναφέρουμε ότι από τη συνολική μελέτη της βουλγαρικής πολιτικής γύρω από το εκκλησιαστικό ζήτημα, διαφαίνεται καθαρά η πρόθεση των Βουλγάρων να προωθήσουν τα σχέδιά τους χρησιμοποιώντας την απειλή της προσχώρησής τους συνήθως στον καθολικισμό και σε μεμονωμένες περιπτώσεις στον προτεσταντισμό. Γι' αυτό τον λόγο διάφοροι Βούλγαροι διανοούμενοι και κληρικοί ήρθαν κατά καιρούς σε επαφή με στελέχη κυρίως της καθολικής προπαγάνδας, τα οποία δρούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι συνεννοήσεις αυτές όμως είχαν πρόσκαιρα μόνο αποτελέσματα και οδήγησαν σε ουσιαστικό προσηλυτισμό στην Ουνία ενός πολύ μικρού αριθμού Βουλγάρων. Έτσι φαίνεται ότι επρόκειτο περισσότερο για κίνηση τακτικής, η οποία είχε ως στόχο να λειτουργήσει ως μέσο πίεσης προς το Πατριαρχείο και προς τη Ρωσία, για να προβούν σε παραχωρήσεις, δηλαδή τα κίνητρά της δεν ήταν θρησκευτικά, αλλά πολιτικά³².

Στο σημείο αυτό θα εξετάσουμε και ένα επιμέρους ζήτημα, το οποίο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Πρόκειται για τη συμμετοχή των κατοίκων

31. P. Nikov, *Vazražđane*, ό.π., σ. 171-172· T. Stojanova Burmova, *Bălgaro-grăckata*, ό.π., σ. 193-194.

32. Για το ζήτημα των σχέσεων των Βουλγάρων με την Ουνία και τους προτεστάντες βλέπε: Kiril Patriarh Bălgarski, *Katoličeska propaganda sred Bălgarite prez vtorata polovina na XIX vek (1859-1865) (Η καθολική προπαγάνδα στους Βουλγάρους κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα 1859-1865)*, Sofija 1962, *Prinos kăm uniatsivoto v Makedonija sled osvoboditelna vojna (1879-1895) (Συμβολή στο κίνημα της Ουνίας στη Μακεδονία μετά τον πόλεμο της απελευθέρωσης 1879-1895)*, Sofija 1968.

της Αχρίδας στην εκκλησιαστική διαμάχη. Παράλληλα με τα σχέδια δράσης, τα οποία κατέστρωναν και επιχειρούσαν να θέσουν σε εφαρμογή οι επικεφαλής του βουλγαρικού κινήματος για την επίτευξη του στόχου τους, δηλαδή για την αναγνώριση της εκκλησιαστικής τους αυτονομίας, αναπτύχθηκαν υπό ορισμένες περιστάσεις και στην περιοχή της Αχρίδας πρωτοβουλίες για ανασύσταση της Αρχιεπισκοπής της.

Οι ενέργειες αυτές υποκινήθηκαν βέβαια από την ίδια την ηγεσία της βουλγαρικής κίνησης, η οποία χρησιμοποίησε το αίτημα της επανίδρυσης της Αρχιεπισκοπής της Αχρίδας ως διπλωματικό ελιγμό προκειμένου να προωθηθεί αποτελεσματικότερα τις βασικές της επιδιώξεις. Ο ενθουσιασμός όμως και η προθυμία με την οποία οι κάτοικοι της Αχρίδας έσπευσαν να ανταποκριθούν, υποδήλωνε εμφανώς πόσο έντονη ήταν ακόμη η ανάμνηση της παλαιάς αυτής εκκλησίας.

Φαίνεται λοιπόν ότι στον βουλγαρικό πληθυσμό της περιοχής της Αχρίδας είχε αναπτυχθεί ένα έντονο αίσθημα ότι η κατάργηση της εκκλησίας του έθιγε περισσότερο τη δική του τοπική ιστορική παράδοση. Θεωρούσε λοιπόν ότι είχε έρθει πλέον η κατάλληλη στιγμή για να επανορθωθεί η αδικία σε βάρος του με την πλήρη αποκατάσταση των παλαιών του δικαίων, δηλαδή με την ανασύσταση της Αρχιεπισκοπής του. Η αντίληψη αυτή οδήγησε τελικά σε σύγκρουση και με τη βουλγαρική ηγεσία, θέμα για το οποίο θα γίνει λόγος παρακάτω.

Οι προθέσεις του βουλγαρικού πληθυσμού της Αχρίδας εκδηλώθηκαν για πρώτη φορά κατά την περίοδο 1859-1860. Τότε έλαβε σοβαρές διαστάσεις η αντιπατριαρχική κίνηση στην περιοχή, με αφορμή τον θάνατο του Μητροπολίτη Ιωαννίκιου. Οι Βούλγαροι κάτοικοι της πόλης ζήτησαν από το Πατριαρχείο να τοποθετήσει ομοεθνή τους αρχιερέα και μάλιστα πρότειναν έναν από τους Αυξέντιο Βελεσών, Ιλαρίωνα Μακαριουπόλεως και με την παρέμβαση του Μιλαντίνοβ (D. Miladinov), τον Άνθιμο Βιδινίου³³. Όταν έφθασε η πληροφορία ότι ο Πατριάρχης είχε την πρόθεση να χρίσει ως αντικαταστάτη τον Μελέτιο, ο οποίος ως Πρωτοσύγκελλος παλαιότερα του Μητροπολίτη Αχρίδας Διονύσιου είχε αποκτήσει κακή φήμη, διαμαρτυρήθηκαν έντονα με πολλές αναφορές τους, τις οποίες προωθούσαν οι αντιπρόσωποί τους στην Κωνσταντινούπολη Μάντσεβ, Παούντσοβ και Κετσάροβ (Манџев, Паунџов και Кеџкаров)³⁴.

33. E. Sprostranov, Po vāzraždānjetu na grad Ohrid (Σχετικά με την αναγέννηση της πόλης της Αχρίδας), *Sbornik NUNK* XIII 1896, σ. 625· Kodeks na Ohridskata patriarsija, Sāobštavat A. Šopovi i G. Strezov (Ο κώδικας του πατριαρχείου της Αχρίδας. Εκδίδουν Α. Šopovi i G. Strezov), *Sbornik NUNK* X 1894, σ. 574-576.

34. E. Sprostranov, Po vāzraždānjetu na grad Ohrid, *ό.π.*, σ. 625· Dokumenti po vāzraždānietu,

Έτσι στις 25 Δεκεμβρίου 1859 με έγγραφό τους προς τον Πατριάρχη ζητούσαν να αναλάβει τη Μητροπολιτική έδρα ο Αυξέντιος, στις 20 Ιανουαρίου και στις 2 Φεβρουαρίου 1860 διαμαρτύρονταν και πάλι για την απόφαση του Πατριάρχη να διορίσει τον Μελέτιο και πρότειναν εκ νέου τον Αυξέντιο ή τον Ιλαρίωνα³⁵. Επίσης στις 9 Φεβρουαρίου οι πρόκριτοι της πόλης απηύθυναν επιστολή προς τον εκπρόσωπό τους στην Κωνσταντινούπολη Μάντσεβ και του υπέδειξαν, αν παρ' ελπίδα δεν εισακουσθούν, να υποβάλει την πρόταση να διαμείνει ο Μελέτιος στην Κωνσταντινούπολη και να μην εμφανισθεί στην επαρχία του, αλλά να τη διοικήσει μέσω αντιπροσώπου³⁶.

Παράλληλα στις 5 Μαρτίου η εφημερίδα *Caregradskii Vestnik* δημοσίευσε ένα ψήφισμα των κατοίκων της *Πρώτης Ιουστινιανής και Αχρίδας*. Το έγγραφο αυτό απευθυνόταν προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη και την Ιερά Σύνοδο και αφού έκανε λόγο και για τις προηγούμενες εκκλήσεις τους, ζητούσε για μια ακόμη φορά να μην τοποθετηθεί ο Μελέτιος στη θέση του Μητροπολίτη³⁷.

Η ένταση κορυφώθηκε, όταν στις 9 Απριλίου 1861, απογοητευμένοι από τη στάση του Πατριαρχείου, οι κάτοικοι της Αχρίδας εξουσιοδότησαν τους αντιπροσώπους του βουλγαρικού έθνους να ζητήσουν απευθείας από τον Σουλτάνο την ανασύσταση της αυτοκέφαλης Αρχιεπισκοπής της Πρώτης Ιουστινιανής ή Αχρίδας, η οποία άδικα και παράνομα καταργήθηκε το 1767 από τον τότε Πατριάρχη Σαμουήλ. Παραθέτουμε αυτούσιο το κείμενο, γιατί είναι ενδεικτικό της γενικότερης βουλγαρικής επιχειρηματολογίας: *Οί υποφαινόμενοι κάτοικοι τής Πρώτης Ιουστινιανής ή Αχρίδος ... πληροφορηθέντες, ότι δλόκληρον τὸ Βουλγαρικὸν ἔθνος μας ἀγανακτεῖ διὰ τὰς αὐτὰς αἰτίας κατὰ τῆς Μ. τοῦ Χρ. ἐκκλησίας κατέφυγεν εἰς τὸ ἔλεος τοῦ φιλευσπλαγχνικωτάτου ἡμῶν Ἐνακτος ... ἐζήτησε τὴν ἐπικύρωσιν τῆς ἐγκαθιδρύσεως τῆς Αὐτοκεφάλου Ἀρχιεπισκοπῆς τῆς Πρώτης Ιουστινιανῆς ἢ Ἀχρίδος καὶ πάσης Βουλγαρίας, ἥτις ἀδίκως καὶ παρανόμως περὶ τὸ 1767 ἔτος κατηργήθη ὑπὸ τοῦ τότε ἐν Κωνσταντινουπόλει πατριαρχεύοντος Σαμουήλ, ὅστις οὐδὲν δικαίωμα εἶχεν ἢ ἐξουσίαν νὰ καταργήσῃ μίαν Αὐτοκέφαλον Ἀρχιεπισκοπὴν, συννοδικῶς ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Αὐτοκράτορος ἀναγνωρισθεῖσαν καὶ τοσαῦτα ἔτη ὑπὸ τοσοῦτων Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων καὶ τοσοῦτων Σουλτάνων σεβασθεῖσαν, ... χρέος μας ἀπαραίτητον ἐνομί-*

sāobštava K. A. Šapkarev (Έγγραφα για την αναγέννηση, παρουσιάζει ο K. A. Šapkarev), *SBORNIK NUNK XVI-XVII (1900)* 912-924.

35. Kodeks na Ohridskata patriarsija, *ό.π.*, σ. 574-578.

36. E. Sprostranov, Po vāzraždanjeto na grad Ohrid, *ό.π.*, σ. 626· Dokumenti po vazraž danieto, *ό.π.*, σ. 918.

37. *Caregradskii Vestnik* 5 Marta 1860 No 473.

σαμεν, ὅπως συμφώνως μὲ τὸ ἔθνος μας σὰς ἀποκαταστήσωμεν καὶ σὰς ἀναγνωρίσωμεν διὰ τοῦ παρόντος ἡμῶν γενικοῦ ἐπιτροπικοῦ, Πληρεξουσίου Ἀντιπροσώπου, ἵνα ὡς ἐκ μέρους ἡμῶν θερμῶς καθικετεύσητε τὴν Ὑψ. Πύλιν ἵνα εἰσακούσῃ τὰς δεήσεις μας, καὶ ἀπαλάξῃ τῆς αὐθαιρεσίας τοῦ Γραικικοῦ κλήρου ἐπικυροῦσα τὴν ἐγκαθίδρυσιν τῆς Αὐτοκεφάλου Ἀρχιεπισκοπῆς τῆς Α. Ἰουστινιανῆς ἢ Ἀχρίδος ἢ πάσης Βουλγαρίας, τὴν ὁποίαν ἀδίκως ἢ παρανόμως ἐσφετερίσθη αὐτὸς ὁ Γραικικὸς κληρὸς ...³⁸.

Το παραπάνω διάβημα αποτελούσε βέβαια μια μεμονωμένη ενέργεια, η οποία είχε στην πραγματικότητα ως στόχο να πιέσει το Πατριαρχείο να υπαναχωρήσει στο συγκεκριμένο ζήτημα του Μητροπολίτη. Γι' αυτό δεν είχε άμεση συνέχεια, αλλά ούτε και απέφερε τελικά κανένα αποτέλεσμα. Παρόλα αυτά όμως δείχνει ότι η ανάμνηση της Αρχιεπισκοπῆς ήταν έντονη, αλλά και ότι ανάμεσα στους κατοίκους της Αχρίδας είχε διαμορφωθεί η αντίληψη ότι ὄφειλαν να διεκδικήσουν τα δικαιώματα που τους είχε καταπατήσει το Πατριαρχείο³⁹.

Η διαμάχη των Βουλγάρων με το Πατριαρχείο συνεχίστηκε σε όλη τη δεκαετία του 1860 με αμείωτη ένταση, τόσο στην Κωνσταντινούπολη, όσο και στις επαρχίες, όπου πήρε τη μορφή έντονης αντίδρασης κατά των διορισμένων από το Πατριαρχείο Μητροπολιτών. Από το 1867 μάλιστα το εκκλησιαστικό ζήτημα εισήλθε σε περίοδο συνεχών διαβουλεύσεων, προτάσεων και αντιπροτάσεων, αλλά και ισχυρών αντιπαραθέσεων. Στο επίκεντρο της διένεξης βρισκόταν και ο Ρώσος πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη Ιγνάτιεβ, ο οποίος είχε επαφές και με το Πατριαρχείο αλλά και με τους Βουλγάρους, επιδιώκοντας την ανεύρεση συμβιβαστικής λύσης που θα διασφάλιζε την ενότητα της Ορθοδοξίας⁴⁰.

38. E. Sprostranov, Po vā zraždanjeto na grad Ohrid, ὀ.π., σ. 626· Kodeks na Ohridskata patriarsija, ὀ.π., σ. 578-579· J. Ivanov, *Bālgarski starini iz Makedonija (Βουλγαρικές αρχαιότητες από τη Μακεδονία)*, Sofija 1931, σ. 47· Vl. Vidoeski - J. Papadopoulos, «Konceptot ot pismoto na Ohridjani do Velikata Porta od 9 April 1861 godina» (Το περιεχόμενο της επιστολής των Αχριδιανών προς την Υψηλή Πύλη στις 9 Απριλίου 1861), *Istorigja XIII* 1 (1977) 181-184· K. Šarkarev, *Za vā zraž daneto na bālgarštinata v Makedonija (Σχετικά με την αναγέννηση του βουλγαρισμού στη Μακεδονία)*, Sofija 1984, σ. 105.

39. Κατά την ίδια περίοδο εκφράστηκε και από Έλληνες κατοίκους της Αχρίδας η επιθυμία για ανασύσταση της Αρχιεπισκοπῆς ως μοναδικής λύσης για την επίλυση της κρίσης. Συγκεκριμένα ο Μ. Γ. Δήμιτσας εξέδωσε το 1859 στην Αθήνα μια πραγματεία με τον τίτλο *Τὰ περί τῆς αὐτοκεφάλου ἀρχιεπισκοπῆς τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχρίδος καὶ Βουλγαρίας*. Ο συγγραφέας υποστήριξε ότι η κατάργηση της εκκλησίας της Αχρίδας, η οποία επί αιῶνες αποτελούσε φορέα πολιτιστικής ανάπτυξης και συνέβαλλε καθοριστικά στην ειρηνική συμβίωση του ελληνικού και του βουλγαρικού στοιχείου, ήταν αντικανονική και είχε αρνητικές συνέπειες. Για τον λόγο αυτό πρότεινε την ανασύστασή της με βάση όλα τα παλαιά προνόμια και δικαιώματά της.

40. T. Meiniger, *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate 1864-1872*, Madison 1970.

Εκτός όμως από τις πρωτοβουλίες, τις οποίες αναλάμβαναν οι ίδιοι οι αντιπρόσωποι του βουλγαρικού έθνους στην Κωνσταντινούπολη για την προώθηση των συμφερόντων τους, ενδιαφέρον για το πολιτικό και εκκλησιαστικό μέλλον των Βουλγάρων επέδειξαν και διάφορες οργανώσεις. Την άνοιξη του 1867 η *Taen Centralen Bălgarski Komitet* (Μυστική Κεντρική Βουλγαρική Επιτροπή) που είχε ως έδρα της το Βουκουρέστι, έστειλε στον Σουλτάνο και στις Μεγάλες Δυνάμεις ένα υπόμνημα προτείνοντας τη σύσταση μιας Τουρκοβουλγαρικής μοναρχίας με επικεφαλής τον Σουλτάνο, στην οποία οι Βούλγαροι θα απολάμβαναν εσωτερική αυτονομία. Σχετικά με το εκκλησιαστικό ζήτημα ζητούσε την ανασύσταση της παλαιάς ανεξάρτητης και αυτοκέφαλης βουλγαρικής εκκλησίας, με επικεφαλής έναν Πατριάρχη και έδρα της την πρωτεύουσα του βασιλείου. Η εκκλησία αυτή θα απολάμβανε όλα τα δικαιώματα και θα είχε υπό τη δικαιοδοσία της όλες τις επαρχίες, οι οποίες υπάγονταν στα παλαιά βουλγαρικά Πατριαρχεία Τυρνόβου, Αχρίδας και Ιπεκίου⁴¹.

Τον Μάιο του 1867, λίγο μετά την ενθρόνισή του, ο νέος Πατριάρχης Γρηγόριος ΣΤ΄ συνέταξε και υπέβαλε σε όλους τους ενδιαφερόμενους ένα σχέδιο για την επίλυση του εκκλησιαστικού ζητήματος, το οποίο πρόβλεπε την ίδρυση βουλγαρικής εκκλησίας με επικεφαλής έναν Έξαρχο και περιορισμένη αυτονομία⁴². Η βουλγαρική πλευρά όμως αντέδρασε αρνητικά και απέρριψε κατηγορηματικά την πρόταση, κυρίως εξαιτίας των περιορισμένων ορίων δικαιοδοσίας της νεοσύστασης εκκλησίας, η οποία με βάση τα προτεινόμενα θα είχε υπό τον έλεγχο της μόνο την περιοχή μεταξύ του Δούναβη και της οροσειράς του Αίμου⁴³.

Στο σημείο αυτό, για την καλύτερη κατανόηση του θέματός μας, είναι σκόπιμη μια συνοπτική αναφορά στις ιδεολογικές και πολιτικές τάσεις που είχαν διαμορφωθεί στο εσωτερικό του βουλγαρικού κινήματος κατά τη διάρκεια της διεκδίκησης της εκκλησιαστικής ανεξαρτησίας. Συγκεκριμένα με βάση τόσο τα σχετικά έγγραφα, όσο και τις μαρτυρίες των πρωταγωνιστών των γεγονότων της περιόδου αυτής, προκύπτει ότι στη βουλγαρική πλευρά δεν είχε επιτευχθεί ομοφωνία ούτε ως προς τις ακριβείς επιδιώξεις, αλλά ούτε

41. P. Nikov, *Văzraždane*, ό.π., σ. 275-276· A. Burmov, «Taen Centralen Bălgarski Komitet (vtor period od saštetvuvaneto my)» (Η Μυστική Κεντρική Βουλγαρική Επιτροπή - η δεύτερη περίοδος της ύπαρξής της), *Istoričeski Pregled* XVI 2 (1960) 87· P. Kisimov, *Moite Spomeni. Istorija s dokumenti i pisma, čast III* (Τα απομνημονεύματά μου. Ιστορία με έγγραφα και επιστολές, μέρος τρίτο), *Sofija* 1901, σ. 47 κ.ε. και 54-55· P. Karapetrov, *Sbirka ot statii* (Συλλογή άρθρων), *Sredec* 1898, σ. 266-280.

42. *Έγγραφα πατριαρχικά και συνοδικά*, ό.π., σ. 114-118.

43. P. Nikov, *Văzraždane*, ό.π., σ. 270-272· T. St. Burmova, «Bălgaro-grăckata cārkovna gaspra (1867 do 1870)» (Η Βουλγαρο-ελληνική εκκλησιαστική διαμάχη 1867-1870), *Sbornik NUNK* XV (1898) 148 κ.ε.

και ως προς τον αποτελεσματικότερο τρόπο επίτευξής τους. Αυτό ήταν αποτέλεσμα του σχηματισμού δύο κυρίως ομάδων, των Μετριοπαθών ή Παλαιών και των Νέων ή Κόκκινων, οι οποίες αντιμετώπιζαν το πρόβλημα υπό εντελώς διαφορετικό πρίσμα⁴⁴.

Η πρώτη παράταξη, επικεφαλής της οποίας ήταν οι Κράστεβιτς, Μπούρμποβ (G. Krăstevič, T. Burbov) κ.ά., θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μετριοπαθής, με την έννοια ότι επιθυμούσε μια προοδευτική λύση, η οποία δεν θα οδηγούσε σε ρήξη με το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Αυτή την άποψη πρόβαλλε και μέσω της εφημερίδας *Vreme*. Παράλληλα επιδίωκε να αποτρέψει ενδεχόμενη ανάμειξη της Πύλης στις υποθέσεις του χριστιανισμού. Έτσι διατηρούσε καλές σχέσεις με τον Ρώσο Πρέσβη Ιγνάτιεβ και επηρεαζόταν από τις απόψεις του⁴⁵.

Από την άλλη πλευρά η παράταξη των Νέων, με επικεφαλής τον εκπρόσωπο της Φιλιππούπολης Τσομάκοβ (St. Čomakov), τον ποιητή και εκδότη Σλαβέικοβ (P. Slavejkon) κ.ά., ήταν φορέας πιο ακραίων θέσεων, τις οποίες προωθούσε μέσω της εφημερίδας *Makedonija*. Καταρχήν επιζητούσε την άμεση επίλυση του προβλήματος, χωρίς να την ανησυχεί η προοπτική ενός ενδεχόμενου θρησκευτικού σχίσματος. Αντίθετα θεωρούσε ότι κάτι τέτοιο θα συνέβαλλε στον εθνικό διαχωρισμό. Παράλληλα υποστήριζε ότι η βουλγαρική εκκλησία θα έπρεπε να περιλάβει στους κόλπους της και όλους τους κατοίκους των περιοχών νοτίως του Αίμου που είχαν βουλγαρική εθνική συνείδηση. Για την εξυπηρέτηση αυτού του στόχου, διέβλεπε ως αναπόφευκτη τη ρήξη με το Πατριαρχείο και την παρέμβαση της Πύλης. Εξαιτίας της επιδίωξης αυτής, βρισκόταν σε πλήρη διάσταση με την πολιτική του Ignatiev και τηρούσε εχθρική στάση απέναντί του⁴⁶.

Κατά τη διάρκεια της συνεχιζόμενης αντιπαράθεσης, οι υποστηρικτές των ριζοσπαστικών απόψεων ενίσχυσαν σταδιακά τη θέση τους, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Το 1867 η εντονότερη αντίδραση στο σχέδιο του Γρηγορίου ΣΤ΄ προήλθε από τους οπαδούς του Τσομάκοβ, εφόσον σύμφωνα με τις προτάσεις του Πατριάρχη, στη βουλγαρική εκκλησία δεν θα περιλαμβάνονταν όλες οι επαρχίες όπου κατοικούσαν Βούλγαροι.

Έτσι υπό την πίεση κυρίως των «Νέων» η βουλγαρική πλευρά αρνήθηκε

44. P. Nikov, *Văzraždane*, ό.π., σ. 278· S. Radev, *Makedonija i Bălgarskoto vāzraždane v XIX vek*, čast III (Η Μακεδονία και η βουλγαρική αναγέννηση τον 19ο αιώνα, τρίτο μέρος), Sofija 1928, σ. 449.

45. T. Meiniger, *Ignatiev*, ό.π., σ. 45-46· P. Nikov, *Văzraždane*, ό.π., σ. 278· S. Radev, *Makedonija*, ό.π., σ. 449-450.

46. T. Meiniger, *Ignatiev*, ό.π., σ. 46-49· P. Nikov, *Văzraždane*, ό.π., σ. 278· S. Radev, *Makedonija*, ό.π., σ. 450-451.

να αποδεχθεί τη συμβιβαστική πρωτοβουλία. Σε αντιδιαστολή μάλιστα προς τη διαλλακτικότητα την οποία επέδειξε ο Γρηγόριος και, ύστερα από προτροπή της ομάδας του Τσομάκοβ, υπέβαλε στον Σουλτάνο μια αναφορά, όπου διατυπωνόταν για πρώτη φορά επισήμως το αίτημα για ανασύσταση της Αρχιεπισκοπής της Αχρίδας⁴⁷.

Οι συντάκτες του εγγράφου ισχυρίζονταν ότι απευθυνόμενοι κατευθείαν στην τουρκική κυβέρνηση δεν είχαν καμία πρόθεση να μειώσουν τα προνόμια και το κύρος του Πατριαρχείου. Αντιθέτως το διάβημά τους αυτό στηριζόταν στα ιστορικά τους δικαιώματα, στην αρχή του εκκλησιαστικού δικαίου, η οποία όριζε ότι κάθε εθνότητα δικαιούνταν ανεξάρτητη ιεραρχία, και στην ελευθερία συνειδήσεως που ίσχυε στην αυτοκρατορία.

Στη συνέχεια γινόταν μια σύντομη αναδρομή στην ιστορική εξέλιξη της Αρχιεπισκοπής της Αχρίδας. Δινόταν έμφαση στο γεγονός ότι επρόκειτο για εκκλησία εντελώς ανεξάρτητη από το Πατριαρχείο, η οποία ιδρύθηκε από τον Ιουστινιανό το 535 με την έγκριση του Πάπα Βιγίλιου και αναγνωρίστηκε από την Ε΄ Οικουμενική Σύνοδο. Αργότερα έγινε Αρχιεπισκοπή ολόκληρης της Βουλγαρίας και διατήρησε την αυτονομία της ακόμη και μετά την πτώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι το 1767, οπότε καταργήθηκε από τον Πατριάρχη Σαμουήλ για πολιτικούς και οικονομικούς λόγους και με στόχο να εξοντωθεί ο βουλγαρικός λαός. Η απόφαση αυτή όμως ήταν παράνομη γιατί σύμφωνα με το εκκλησιαστικό δίκαιο καμία εκκλησιαστική αρχή δεν έχει το δικαίωμα να αναμειγνύεται στις υποθέσεις των αυτοκέφαλων εκκλησιών. Εξάλλου το επιχείρημα που προβλήθηκε από το Πατριαρχείο ότι ο ίδιος ο Αρχιεπίσκοπος ζήτησε την κατάργηση της Αρχιεπισκοπής δεν ευσταθούσε, γιατί ούτε και ο τελευταίος είχε τέτοια αρμοδιότητα.

Κατόπιν υποβαλλόταν το αίτημα, κέντρο της νέας βουλγαρικής εκκλησιαστικής διοίκησης να αποτελέσει η Αρχιεπισκοπή της Αχρίδας με όλα τα δίκαια και τα προνόμιά της και παράλληλα να ενωθούν με αυτήν και όσες άλλες βουλγαρικές επαρχίες το επιθυμούσαν. Η προσθήκη αυτή κρινόταν αναγκαία, γιατί ορισμένες βουλγαρικές επαρχίες, οι οποίες δεν υπάγονταν μεν στην Αρχιεπισκοπή, αλλά απολάμβαναν παλαιότερα εκκλησιαστική ανεξαρτησία, είχαν τώρα την επιθυμία να μην αποχωριστούν εκκλησιαστικά από τις υπόλοιπες. Από την άλλη πλευρά το Πατριαρχείο θα διατηρούσε στη δικαιοδοσία του όσες βουλγαρικές επαρχίες το επιθυμούσαν⁴⁸.

47. T. Burmov, *Bălgaro-grăckata cārkovna raspra* (1867 do 1870), *ό.π.*, σ. 153-158· P. Nikov, *Vāzraždane*, *ό.π.*, σ. 277· A. Šopov, «Dr. Stojan Čomakov, život, dejnost i arhiva» (Ο δόκτωρ Stojan Čomakov, η ζωή, η δράση και το αρχείο του), *Sbornik na BAN XII Klon istoriko-filologič'en i filososfsko-obštven* (1919) 443-446 No 375.

48. Dr. Stojan Čomakov, *ό.π.*, σ. 444-445.

Στο αρχείο του Τσομάκοβ υπάρχει ένα ακόμη έγγραφο, το οποίο υποβλήθηκε στην Πύλη ως απάντηση στο σχέδιο του Γρηγόριου ΣΤ΄, όπου ως μόνη δίκαιη λύση για να μη θιγούν τα προνόμια του Πατριαρχείου προτεινόταν η ανασύσταση της Αρχιεπισκοπής της Αχρίδας, εφόσον η ανεξαρτησία της από το Πατριαρχείο ήταν αναμφισβήτητη. Εξάλλου η ίδια η τουρκική κυβέρνηση είχε επικυρώσει την κατάργηση της εκκλησίας αυτής, άρα η ίδια δικαιούνταν και όφειλε να την επανιδρύσει. Επίσης σημειωνόταν ότι μια τέτοια λύση δεν αποτελούσε σε καμία περίπτωση νεωτερισμό και ήταν απόλυτα νόμιμη⁴⁹.

Σε μια προσπάθεια να ενισχυθεί και να προβληθεί το νέο αυτό βουλγαρικό αίτημα, η εφημερίδα *Makedonija* δημοσίευσε όχι μόνο το υπόμνημα της βουλγαρικής αντιπροσωπείας προς την Πύλη⁵⁰, αλλά και μια σειρά άρθρων σχετικά με την Αρχιεπισκοπή της Αχρίδας. Ένα από αυτά είχε ως θέμα την κατάργηση της βουλγαρικής αυτής εκκλησίας⁵¹. Παράλληλα, από τα μέσα του 1867 δημοσιευόταν σε συνέχειες και μια πραγματεία του Γ. Νέμτζωφ υπό τον τίτλο *Ίστορική Ανάμνησις τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν*, η οποία είχε ως στόχο ... *νά διεκδικήσῃ ἀφηρηασμένα Ἱστορικά δικαιώματα* ...⁵².

Η υποβολή της πρότασης για ανασύσταση της Αρχιεπισκοπής της Αχρίδας συνιστούσε φαινομενικά τουλάχιστον μια μεταβολή στις μέχρι τότε επιδιώξεις του βουλγαρικού κινήματος. Στην πραγματικότητα όμως αποτελούσε απλώς μια πρόσκαιρη αλλαγή τακτικής και έναν έξυπνο διπλωματικό ελιγμό των Βουλγάρων, ο οποίος πραγματοποιήθηκε υπό την πίεση της ακραίας παράταξης και είχε ως στόχο να επιφέρει όσο το δυνατόν περισσότερα οφέλη κατά τη διαδικασία των διαπραγματεύσεων.

Ο βασικός λόγος, ο οποίος υπαγόρευσε την υιοθέτηση της αδιάλλακτης αυτής στάσης και έδωσε τη δυνατότητα στην παράταξη του Τσομάκοβ να αναλάβει την πρωτοβουλία, ήταν ο κίνδυνος να γίνει αποδεκτό από την Πύλη το σχέδιο του Πατριάρχη και να εξαναγκαστεί η βουλγαρική πλευρά να συναινέσει στη δημιουργία μιας αυτόνομης εκκλησίας, η οποία όμως θα είχε πολύ περιορισμένα όρια δικαιοδοσίας και κατ' αυτόν τον τρόπο δεν θα εξυπηρετούσε τα βουλγαρικά εθνικά συμφέροντα.

Αντίθετα οι Βούλγαροι επιθυμούσαν να καταστήσουν σαφές προς κάθε κατεύθυνση ότι επιμένουν στην ίδρυση μιας εκκλησίας, η οποία θα είχε υπό τον έλεγχό της όλους τους βουλγαρικούς πληθυσμούς της Βαλκανικής, ακόμη και αυτούς της Μακεδονίας, και ότι αυτός ήταν ο βασικός και αδια-

49. Dr. Stojan Čomakov, *ό.π.*, σ. 452.

50. *Makedonija*, Carigrad 14 Okt. 1867 br. (89) 46.

51. *Makedonija*, Carigrad 17 junij 1867.

52. *Makedonija*, Carigrad 5 Avgust 1867 br. (36) 50, 19 Avg., 26 Avg., 30 Sept., 16 Dek., 30 Dek., 13 Jan. 1868, 3 Fevr., 17 Fevr.

πραγμάτευτος άξονας των επιδιώξεών τους. Γι' αυτό προσπαθούσαν να εξασθενίσουν τις παραχωρήσεις του Πατριαρχείου και να οδηγήσουν και πάλι σε αδιέξοδο τις διαπραγματεύσεις εξαναγκάζοντας την Πύλη να παρέμβει ενεργά. Παράλληλα επικαλούμενοι ανάλογη στάση του Σουλτάνου κατά το 1767, επιχειρούσαν να αποδείξουν ότι μια ενδεχόμενη ανάμειξη της τουρκικής κυβέρνησης ήταν από κάθε άποψη νόμιμη και δεν παραβίαζε το εκκλησιαστικό δίκαιο.

Ο Ιγνάτιεβ, ο οποίος είχε πλέον αντιληφθεί ότι τα περιθώρια εξεύρεσης μιας λύσης κοινής αποδοχής είχαν περιοριστεί ακόμη περισσότερο, αντιμετώπισε την ενέργεια αυτή των Βουλγάρων με μεγάλο σκεπτικισμό και ανησυχία. Συγκεκριμένα σε έγγραφό του επεσήμαινε ότι, αν το αίτημα αυτό είχε υποβληθεί από την αρχή, ο αγώνας των Βουλγάρων θα είχε περισσότερη συνέπεια. Πρόβλεπε όμως ότι η καθυστερημένη αυτή διατύπωση θα περιέπλεκε την κατάσταση ακόμη περισσότερο και ενδεχομένως θα οδηγούσε σε διάσπαση την Ορθόδοξη Εκκλησία⁵³.

Η επιλογή νέας τακτικής από τους Βουλγάρους επέφερε στην αρχή τουλάχιστον τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Πρώτα από όλα εξάντλησε όλα τα περιθώρια υποχωρήσεων από την πλευρά του Πατριαρχείου, το οποίο σε καμία περίπτωση δεν ήταν διατεθειμένο να αποποιηθεί τη δικαιοδοσία του στις μακεδονικές επαρχίες. Εξάλλου ο Πατριάρχης είχε ήδη προκαλέσει τη δυσαρέσκεια πολλών μελών της Συνόδου, αλλά και της ελληνικής κοινότητας της Κωνσταντινούπολης με τη διαλλακτικότητα που είχε επιδείξει και δεχόταν ήδη πιέσεις για υπαναχώρηση⁵⁴.

Από την άλλη πλευρά ανάγκασε την τουρκική κυβέρνηση να λάβει ενεργά μέρος στην αντιπαράθεση, υποβάλλοντας δικές της προτάσεις για τη διευθέτηση της κρίσης. Εξάλλου, όπως είναι γνωστό, η ίδρυση της Εξαρχίας πραγματοποιήθηκε τελικά το 1870 με απόφαση της πολιτικής εξουσίας.

Κατά την περίοδο 1867-1868, η βουλγαρική πλευρά, για να υποστηρίξει με μεγαλύτερη έμφαση και να καταστήσει το αίτημά της για ανασύσταση της Αρχιεπισκοπής της Αχρίδας ακόμη πιο ισχυρό, έτσι ώστε να επιτύχει τους στόχους της, υπέβαλε και εκμεταλλεύτηκε και πάλι την αντιπατριαρχική κίνηση στην περιοχή της Αχρίδας, καθώς και τις ελπίδες των κατοίκων της για επανίδρυση της παλαιάς τους εκκλησίας.

Συγκεκριμένα στην Αχρίδα οι αντιδράσεις εναντίον του Πατριαρχικού Μητροπολίτη Μελετίου, για τις οποίες έγινε λόγος παραπάνω, όχι μόνο δεν είχαν εξασθενήσει, αλλά αντίθετα συνεχίζονταν με αμείωτη ένταση. Σε μια

53. Kiril, Patriarh Bălgarski, *Graf N. P. Ignatiev, ό.π.*, σ. 98-99 και 247.

54. T. Meiniger, *Ignatiev, ό.π.*, σ. 86-87.

προσπάθεια να εξομαλύνει την κατάσταση, το Πατριαρχείο αποφάσισε να στείλει το 1867 δύο επιθεωρητές για να λάβουν γνώση των συνθηκών που επικρατούσαν στην περιοχή και παράλληλα να ελέγξουν τις κατηγορίες για κακοδιοίκηση και ατασθαλίες, οι οποίες είχαν διατυπωθεί εναντίον του Μελέτιου. Ως εκπρόσωποι του Πατριαρχείου ορίστηκαν οι Μητροπολίτες Μπερατίου και Κορυτσάς, οι οποίοι, αφού εξέτασαν επιτόπου το πρόβλημα και επιτέλεσαν την αποστολή τους, αναχώρησαν υποσχόμενοι ότι θα εισηγηθούν την απομάκρυνση του Μητροπολίτη. Παρόλα αυτά όμως ο Μελέτιος παρέμεινε στη θέση του⁵⁵.

Η εξέλιξη αυτή προκάλεσε την έντονη αγανάκτηση της βουλγαρικής κοινότητας της Αχρίδας. Έτσι στις 28 Μαΐου 1867 πραγματοποιήθηκε γενική συνέλευση στο βουλγαρικό σχολείο του Αγίου Κλήμη, κατά την οποία με την παρότρυνση του Παρλίτσεβ (Grigor Pärličev) συντάχθηκε ένα υπόμνημα προς τον Σουλτάνο, όπου διατυπωνόταν το αίτημα της ανασύστασης του Πατριαρχείου της Αχρίδας, το οποίο ήταν αναγνωρισμένο επί πολλούς αιώνες από τους σουλτανικούς κώδικες και καταργήθηκε μόλις το 1767 από τους Έλληνες με πανουργία. Το έγγραφο αυτό έφερε τις σφραγίδες της πόλης, των μοναστηριών, εκατό περίπου χωριών και 30 συντεχνιών⁵⁶.

Ανταπόκριση σχετικά με το αίτημα των κατοίκων της Αχρίδας συνοδευόμενη από ένα εισαγωγικό σημείωμα για το ένδοξο παρελθόν της Αρχιεπισκοπής, δημοσίευσε η εφημερίδα *Makedonija* στις 22 Ιουλίου 1867. Στο άρθρο αυτό μάλιστα γινόταν λόγος και για μια ανάλογη κίνηση των συντεχνιών στα Μπίτολα (Μοναστήρι)⁵⁷.

Οι κάτοικοι της Αχρίδας ενημέρωσαν παράλληλα τους ηγέτες της βουλγαρικής κίνησης στην Κωνσταντινούπολη για την πρωτοβουλία τους και ζήτησαν τη συνδρομή τους. Σε απάντηση οι αντιπρόσωποι του βουλγαρικού έθνους τους έστειλαν στις 19 Ιουλίου 1867 επιστολή, με την οποία υποσχόνταν ότι θα προωθήσουν με μεγάλη ενεργητικότητα το αίτημα για την ανασύσταση του Πατριαρχείου της Αχρίδας, όχι μόνο γιατί αυτό αποτελούσε επιθυμία των ίδιων των κατοίκων της Αχρίδας, αλλά και γιατί η πόλη αυτή υπήρξε δάσκαλος της σλαβικής και βουλγαρικής γλώσσας και ήταν η έδρα της πρώτης αυτοκέφαλης εκκλησίας του βουλγαρικού έθνους, ώστε είχε τα πρωτεία απέναντι σε κάθε άλλη βουλγαρική εκκλησία. Το κείμενο αυτό υπέ-

55. E. Sprostranov, Po vā zraždanjeto na grad Ohrid, *ό.π.*, σ. 640.

56. E. Sprostranov, Po vā zraždanjeto, *ό.π.*, σ. 641· I. Snegarov, *Grad Ohrid. Istoričeski očerk* (Η πόλη της Αχρίδας. Ιστορική σκιαγραφία), Sofija 1928, σ. 62· Nepublikovani pisma na Grigor Pärličev (Ανέκδοτες επιστολές του Grigor Pärličev), εκδ. V. Tileva, A. Kodžaev, *Izvestija na NBKM* (14) 20 (1976) 455-456.

57. *Makedonija*, Carigrad 22 Julij 1867, br. 34.

γραφε μεταξύ άλλων και ο Τσομάκοβ⁵⁸.

Το 1868 επήλθε μια σημαντική εξέλιξη στην εκκλησιαστική διαμάχη. Μετά το αδιέξοδο, στο οποίο είχαν περιέλθει οι διαπραγματεύσεις ανάμεσα στις δύο πλευρές, η Υψηλή Πύλη αποφάσισε να μεσολαβήσει, για να εμποδίσει τη διαφαινόμενη ρήξη. Έτσι παρενέβη ενεργά στη διένεξη κοινοποιώντας δύο σχέδια για την επίλυση του ζητήματος και ζητώντας από το Πατριαρχείο να αποδεχθεί το ένα από τα δύο. Η βασική τους διαφορά σε σχέση με τη λύση που είχε προτείνει ο Γρηγόριος ΣΤ΄ ήταν ότι στις επαρχίες με μεικτό πληθυσμό θα τοποθετούνταν και Έλληνες και Βούλγαροι αρχιερείς⁵⁹. Ο Πατριάρχης, αφού τα μελέτησε, τα απέρριψε κατηγορηματικά και τα δύο. Υποστήριξε μάλιστα ότι μόνο μια Οικουμενική Σύνοδος ήταν αρμόδια να επιληφθεί του θέματος και να επιφέρει οριστική λύση⁶⁰.

Αντίθετα οι Βούλγαροι με στόχο να πιέσουν το Πατριαρχείο και να επισπεύσουν τις εξελίξεις προς όφελός τους, τα θεώρησαν όχι ως απλές προτάσεις, αλλά ως βάση για την οριστική διευθέτηση του προβλήματος, πάνω στην οποία μπορούσαν να αρχίσουν την οργάνωση της εκκλησίας τους. Έτσι οι αντιπρόσωποί τους εξέδωσαν μια μπροσούρα, η οποία κυκλοφόρησε στις βουλγαρικές κοινότητες και ανακοίνωνε την οριστική επίλυση του προβλήματος⁶¹.

Παράλληλα οι Βούλγαροι αρχιερείς συγκεντρώθηκαν στην Κωνσταντινούπολη και επέδωσαν τις παραιτήσεις τους στον Πατριάρχη. Στο κείμενο που του υπέβαλαν, επεσήμαιναν ότι ο τελευταίος όφειλε να τις αποδεχθεί και να σεβαστεί την επιθυμία τους να υπαχθούν στη νέα αυτοκέφαλη βουλγαρική εκκλησία, την οποία αναγνώριζε όλος ο βουλγαρικός λαός και ο κλήρος. Ως βασικό επιχείρημα επικαλούνταν το γεγονός ότι και ο Πατριάρχης Σαμουήλ πριν από 100 περίπου χρόνια, αποφάσισε την υπαγωγή των Αρχιεπισκοπών Αχρίδας και Ιπεκίου στο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, ύστερα από παράκληση του ίδιου του ποιμνίου τους και αφού έκανε δεκτές τις παραιτήσεις των αρχιερέων τους. Μάλιστα τότε η κατάργηση αυτή είχε πραγματοποιηθεί με δική του πρωτοβουλία, χωρίς να ζητηθεί έγκριση από Οικουμενική Σύνοδο⁶².

Από την παραπάνω διατύπωση των βουλγαρικών επιχειρημάτων γίνεται σαφές ότι η πλευρά των Βουλγάρων υποστήριξε την ενέργειά της να προ-

58. Εκδ. I. Snegarov, *Novi dannii za bălgarštinata v Makedonija* (Νέα στοιχεία για τον βουλγαρισμό στη Μακεδονία), *Makedonski Pregled* I kn. 4 (1925) 54-55.

59. *Έγγραφα πατριαρχικά*, ό.π., σ. 135-148.

60. *Έγγραφα πατριαρχικά*, ό.π., σ. 149-158.

61. P. Nikov, *Văzraždane*, ό.π., σ. 288-289· T. Bumov, *Bălgaro-grăckata*, ό.π., σ. 170-172.

62. *Έγγραφα πατριαρχικά*, ό.π., σ. 234-237· T. Bumov, *Bălgaro-grăckata*, ό.π., σ. 181-182.

χωρήσει σε ανακήρυξη της εκκλησιαστικής της ανεξαρτησίας, συγκρίνοντας τη συγκεκριμένη περίπτωση με αυτήν της κατάργησης των αυτοκέφαλων εκκλησιών της Βαλκανικής στα τέλη του 18ου αιώνα. Για τον λόγο αυτό μάλιστα υπενθύμιζε και την εκκλησιαστική πρακτική, την οποία είχε ακολουθήσει το Πατριαρχείο σε ανάλογα ζητήματα κατά το παρελθόν. Παράλληλα δήλωνε σαφώς την πεποίθησή της ότι η εκκλησία όφειλε να σέβεται τις επιθυμίες των χριστιανών, ακόμη περισσότερο εφόσον επρόκειτο για την αποκατάσταση μιας αδικίας εις βάρος ενός ολόκληρου λαού.

Το Πατριαρχείο, όπως ήταν αναμενόμενο, αρνήθηκε να αποδεχθεί τις παραιτήσεις και διέταξε τους Βουλγάρους αρχιερείς να επανέλθουν αμέσως στις θέσεις τους, ώστε να μην τους επιβληθούν κυρώσεις⁶³. Ταυτόχρονα απέστειλε «Επιστολή Πατριαρχική και Συνοδική» προς όλες τις ορθόδοξες εκκλησίες, με την οποία εξέθετε αναλυτικά το πρόβλημα και εξέφραζε την άποψη ότι μόνο μια Οικουμενική Σύνοδος ήταν σε θέση να το επιλύσει⁶⁴.

Οι Βούλγαροι αρχιερείς επιθυμώντας και αυτοί να αιτιολογήσουν τις δικές τους θέσεις και να υπερασπίσουν τα δικαιώματά τους, έστειλαν εκτενή επιστολή προς τις άλλες αυτοκέφαλες εκκλησίες. Η βασική τους επιχειρηματολογία στηριζόταν και πάλι στην πεποίθηση ότι η απόφαση του Πατριάρχη Σαμουήλ να καταργήσει τις Αρχιεπισκοπές Αχρίδας και Ιπεκίου ήταν παράνομη και αντικανονική και λήφθηκε με γνώμονα το συμφέρον⁶⁵.

Στο κυρίως κείμενο επισυνάφθηκε μάλιστα και μια πραγματεία σχετικά με τις Αρχιεπισκοπές Αχρίδας και Ιπεκίου, καθώς και μια διαμαρτυρία του Μητροπολίτη Μαυροβουνίου Σάββα προς τον Μητροπολίτη Μόσχας Πλάτωνα το 1776. Συγκεκριμένα η τελευταία αποτελούσε παράκληση του Σάββα να επανέλθουν στους αρχιερατικούς τους θρόνους όσοι Σέρβοι αρχιερείς είχαν εκδιωχθεί από το Πατριαρχείο μετά την κατάργηση της Αρχιεπισκοπής του Ιπεκίου. Στο ίδιο κείμενο επισημαινόταν επίσης ότι ο Πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης δεν είχε δικαίωμα να λαμβάνει αποφάσεις σχετικά με τις αυτοκέφαλες εκκλησίες⁶⁶.

Στο μεταξύ η τουρκική κυβέρνηση μετά τις έντονες αντιδράσεις του Πατριαρχείου για την άμεση παρέμβασή της στο ζήτημα, αποφάσισε να συστήσει μια μικτή επιτροπή, η οποία θα επεξεργαζόταν νέα σχέδια για τον διακανονισμό της κρίσης. Ένα από αυτά, το οποίο συνέταξε ο Κράστεβιτς, πρό-

63. Έγγραφα πατριαρχικά, ό.π., σ. 238-240.

64. Έγγραφα πατριαρχικά, ό.π., σ. 158-184.

65. Η τό βουλγαρικόν ζήτημα άφορώσα Έπιστολή των Βουλγάρων άρχιερέων προς τας ορθόδοξους Έκκλησίας μετά έπισυνημμένων έγγραφων. Έν Κωνσταντινουπόλει Τύποις τής «Μακεδονίας» 1869.

66. Η τό βουλγαρικόν ζήτημα, ό.π., σ. 43-44.

βλεπε ότι έδρα της αυτοκέφαλης βουλγαρικής εκκλησίας θα ήταν η Αχρίδα ή το Τύρνοβο, εφόσον το Πατριαρχείο απέκλειε την Κωνσταντινούπολη⁶⁷.

Έτσι μετά μια δεκαετία περίπου έντονων ζυμώσεων και διαβουλεύσεων, το εκκλησιαστικό πρόβλημα όχι μόνο παρέμενε άλυτο, αλλά οδηγούνταν σε αδιέξοδο εξαιτίας της αδυναμίας των αντίπαλων πλευρών να γεφυρώσουν τις διαφορές τους και να καταλήξουν σε συμβιβαστική συμφωνία. Σε αυτό ακριβώς το σημείο, η τουρκική κυβέρνηση ανέλαβε την καθοριστική πρωτοβουλία για τη διευθέτηση της κρίσης και στις 28 Φεβρουαρίου 1870 εξέδωσε ένα φερμάνι, το οποίο αποτελούσε την ιδρυτική πράξη της νέας βουλγαρικής εκκλησίας υπό την ονομασία Εξαρχία⁶⁸.

Το γεγονός όμως ότι οι Βούλγαροι απέκτησαν εκκλησιαστική αυτονομία με διάταγμα της πολιτικής εξουσίας δεν σήμαινε αναγκαστικά και ταυτόχρονη αναγνώριση από το Πατριαρχείο της απόφασης αυτής, η οποία μείωνε το κύρος του και παράλληλα συνιστούσε ανάμειξη του κράτους στην εσωτερική οργάνωση της εκκλησίας. Αντιθέτως η βουλγαρική εκκλησία κηρύχθηκε σχισματική από τη Μεγάλη Τοπική Σύνοδο, η οποία συγκλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1872⁶⁹.

Ολοκληρώνοντας, είναι σημαντικό να αναφερθούμε και στην επιμονή των κατοίκων της Αχρίδας στο αίτημα της ανασύστασης της Αρχιεπισκοπής τους κατά τη διάρκεια των εργασιών της συνέλευσης του 1871, η οποία είχε ως αντικείμενο την ψήφιση του κανονισμού της βουλγαρικής Εξαρχίας και την εκλογή Εξάρχου. Υποψήφιος πόλεις για την έδρα της εκκλησίας ήταν μόνο η Κωνσταντινούπολη και το Τύρνοβο⁷⁰. Οι κάτοικοι της Αχρίδας όμως με επικεφαλής τον Παρλίτσεβ, είχαν πιστέψει στις παλαιότερες διαβεβαιώσεις των Βουλγάρων αντιπροσώπων, οι οποίες μάλιστα τους είχαν διατυπωθεί και γραπτά, ότι θα επιδιώξουν την ανασύσταση της Αρχιεπισκοπής τους. Όταν τελικά διαπίστωσαν όχι μόνο ότι οι προσδοκίες τους είχαν οριστικά διαψευστεί, αλλά και ότι είχαν γίνει χωρίς αμφιβολία αντικείμενο εκμετάλλευσης, έστειλαν στη συνέλευση μια επιστολή διαμαρτυρίας σε έντονο ύφος⁷¹.

Ένα άλλο ζήτημα, το οποίο επίσης προκάλεσε τις έντονες αντιδράσεις της βουλγαρικής κοινότητας της Αχρίδας, ήταν η πρόθεση της Συνόδου να συνενώσει εκκλησιαστικά τις επαρχίες Αχρίδας και Πελαγονίας με έδρα τα

67. P. Nikov, *Vă zraždane*, ό.π., σ. 301-302· Kiril, Patriarh Balgarski, *Graf Ignatiev*, ό.π., σ. 278.

68. *Έγγραφα πατριαρχικά*, ό.π., σ. 243-247.

69. *Έγγραφα πατριαρχικά*, ό.π., σ. 427-432.

70. P. Slavejkov, *Sačinenija tom sedmi. Publicistika (Συγγράμματα. Τόμος έβδομος. Δημοσιογραφικό έργο)*, Sofija 1981, ό.π., σ. 40-50.

71. Kiril, Patriarh Balgarski, *Ekzarh Antim*, ό.π., σ. 345-346.

Μπίτολα (Μοναστήρι)⁷². Οι κάτοικοι της Αχρίδας, όπως ήταν φυσικό, διαφώνησαν με αυτή τη διευθέτηση και με αναφορά τους στις 24 Ιουνίου 1871 ζήτησαν να τονισθεί η σύνδεση της νέας βουλγαρικής εκκλησίας με την Αρχιεπισκοπή της Αχρίδας και πρότειναν ως τρόπο για να υποδηλωθεί αυτή η συνέχεια, ο έξαρχος να φέρει τον τίτλο «Αρχιεπίσκοπος Αχρίδας και Έξαρχος πάσης Βουλγαρίας»⁷³.

Η συνέλευση απέρριψε το αίτημα στη συνεδρίασή της στις 8 Ιουλίου με το αιτιολογικό ότι υπό τις παρούσες συνθήκες οι Βούλγαροι πρόβαιναν σε ίδρυση της Εξαρχίας τους και όχι σε ανασύσταση των παλαιών εθνικών τους εκκλησιών. Για να μην εξοργιστούν όμως περισσότερο οι Αχριδηνοί, οι οποίοι ήδη είχαν την αίσθηση ότι καταργούνταν η αρχαία δόξα της Αρχιεπισκοπής τους και αθετούνταν οι παλαιότερες υποσχέσεις, στην απαντητική επιστολή προστέθηκε η διαβεβαίωση ότι ποτέ δεν αγνοήθηκαν τα δικαιώματα της εκκλησίας της Αχρίδας. Ως απόδειξη μάλιστα αναφερόταν το γεγονός ότι σε όλη τη διάρκεια της μακροχρόνιας διαμάχης με το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, η ένδοξη παράδοση της Αρχιεπισκοπής χρησιμοποιήθηκε ως ιδεολογικό υπόβαθρο των βουλγαρικών απαιτήσεων. Παράλληλα όμως το ίδιο έγγραφο της συνέλευσης τους πληροφορούσε και για την επικείμενη συνένωση, εξαιτίας της οποίας, η πόλη της Αχρίδας θα ήταν στο εξής απλώς έδρα Χωροεπισκόπου και όχι Μητροπολίτη. Η κοινότητα της Αχρίδας εξακολούθησε όμως να εμμένει στις απόψεις της, με αποτέλεσμα να ματαιωθεί τελικά η αναδιάρθρωση και να διασφαλιστεί η εκκλησιαστική της αυτοτέλεια⁷⁴.

Με βάση την παραπάνω διεξοδική παρουσίαση της σχέσης της Αρχιεπισκοπής της Αχρίδας με το βουλγαρικό εθνικό κίνημα καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για μια χαρακτηριστική περίπτωση ιδεολογικής λειτουργίας της ιστορίας και υποκειμενικής ερμηνείας των ιστορικών γεγονότων, με στόχο να εξυπηρετηθούν συγκεκριμένα εθνικά συμφέροντα. Για να γίνει καλύτερα κατανοητή η διαπίστωση αυτή, θεωρούμε σκόπιμο να αναφερθούμε συνοπτικά στην ιστορική εξέλιξη της Αρχιεπισκοπής της Αχρίδας.

Όπως είναι γνωστό, η Αρχιεπισκοπή της Αχρίδας αναγνωρίστηκε στις αρχές του 11ου αιώνα από τον Βασίλειο Β΄ ως συνέχεια του βουλγαρικού

72. Plovdiski Kiril, *Natanail*, ό.π., σ. 281 κ.ε. Ο πατριάρχης Κύριλλος, που μελέτησε το σχετικό αρχαιολόγιο υλικό, υποστηρίζει ότι επρόκειτο για πρόταση του διοικητή της επαρχίας Πελαγονίας T. Kusev, την οποία ενέκρινε στη συνέχεια η βουλγαρική Σύνοδος. Φαίνεται όμως ότι η πρόταση αυτή αποσκοπούσε στην ευκολότερη διεκδίκηση της τουρκικής έγκρισης για τον διορισμό Βούλγαρου μητροπολίτη στις περιοχές αυτές.

73. *Protokoli na Bălgarskijat naroden sobor v Carigrad prez 1871 g* (Πρωτόκολλα της βουλγαρικής εθνικής συνέλευσης στην Κωνσταντινούπολη κατά το 1871), Sofija 1911, σ. 167.

74. Plovdiski Kiril, *Natanail*, ό.π., σ. 281-283.

Πατριαρχείου της Δριστρας με μια ιδιαιτερότητα: ο επικεφαλής της αρχιερέας επιλεγόταν από τον ίδιο τον αυτοκράτορα. Αποτέλεσμα αυτής της πρακτικής ήταν ο σταδιακός εξελληνισμός της. Επιπλέον είναι γνωστό ότι αποτέλεσε την εκκλησιαστική αρχή των Βουλγάρων μόνο όμως για όσο διάστημα διήρκεσε η υποτεγία τους στο Βυζάντιο. Η εκκλησιαστική κατάσταση στη Βαλκανική μεταβλήθηκε οριστικά στις αρχές του 13ου αιώνα, μετά την εξέγερση των αδελφών Ασάν (1185) και τη δημιουργία του δεύτερου βουλγαρικού κράτους. Οι νέοι Βούλγαροι ηγεμόνες δεν αναγνώρισαν την Αρχιεπισκοπή της Αχρίδας ως βουλγαρική εκκλησία, όχι μόνο επειδή βρισκόταν υπό ελληνική επιρροή, αλλά και επειδή είχε την έδρα της σε εδάφη εκτός των ορίων του κράτους τους, τουλάχιστον στη δεδομένη χρονική στιγμή. Για να προσδώσουν λοιπόν κύρος και νομιμότητα στην πολιτική τους εξουσία σύμφωνα με τα βυζαντινά πρότυπα αποφάσισαν να ιδρύσουν νέο Πατριαρχείο στην πρωτεύουσά τους, το Τύρνοβο, το οποίο αποτέλεσε πλέον την επίσημη εκκλησία του νέου κράτους, εξυπηρέτησε τα πολιτικά του συμφέροντα και σύντομα αναγνωρίστηκε και από το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης.

Έτσι από τις αρχές του 13ου αιώνα μέχρι την κατάργησή της το 1767 η Αρχιεπισκοπή της Αχρίδας λειτούργησε κάτω από ένα ιδιότυπο καθεστώς: παρέμεινε μια αυτοκέφαλη εκκλησία με επικεφαλής Έλληνες Αρχιεπισκόπους, αλλά με σλαβικό και ελληνικό ποιμνίο και δικαιοδοσία σε μια περιοχή που δεν ανήκε στην πολιτική εξουσία του ίδιου κράτους πάντα, καθώς η βυζαντινή κυριαρχία στη βαλκανική κατέρρεε σταδιακά. Με τον ίδιο ακριβώς χαρακτήρα επιβίωσε και μετά την οθωμανική κατάκτηση. Διατηρούσε όμως συνεχώς στον τίτλο της τον προσδιορισμό «πάσης Βουλγαρίας»⁷⁵.

Παρόλα αυτά κατά την εθνική τους αφύπνιση, οι Βούλγαροι θεώρησαν την Αρχιεπισκοπή της Αχρίδας κατεξοχήν βουλγαρική εκκλησία και έστρεψαν το ενδιαφέρον τους περισσότερο προς αυτήν και λιγότερο προς το Τύρνοβο για συγκεκριμένους λόγους: α) το Πατριαρχείο του Τυρνόβου είχε λιγότερο από δύο αιώνες ζωής, καθώς καταργήθηκε στα τέλη του 14ου αιώνα, ως αποτέλεσμα της τουρκικής κατάκτησης⁷⁶. Αντίθετα η Αρχιεπισκοπή της Αχρίδας είχε μια μακροαίωνα ιστορική παράδοση μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα. Για να αποκτήσει λοιπόν βαρύτητα το επιχείρημα ότι καταπατήθηκαν τα βουλγαρικά εκκλησιαστικά δικαιώματα, ήταν λογικό ότι έπρεπε να συνδεθεί με μια εκκλησία με μεγάλο ιστορικό παρελθόν που είχε μάλιστα επιβιώσει μέχρι πρόσφατα. β) το Πατριαρχείο του Τυρνόβου, κατά τη σύντομη περίοδο

75. Για την ιστορική εξέλιξη της αρχιεπισκοπής της Αχρίδας βλέπε: Ε. Ναξίδου, *Εκκλησία και εθνική ιδεολογία*, ό.π., σ. 21 κ.ε. όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

76. Α. Ε. Tachiaos, «Die Aufhebung des Bulgarischen Patriarchats von Timovo», *Greeks and the Slavs*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 115-130.

της ανεξαρτησίας του, είχε στη δικαιοδοσία του τις Μητροπόλεις Πρεσλάβας, Τζεθβενού, Λοφτζού, Σαρδικής, Προβάτου και Δρίστρας, δηλαδή περιοριζόταν στην περιοχή της βορειοανατολικής Βαλκανικής⁷⁷. Αντίθετα η Αρχιεπισκοπή της Αχρίδας είχε μεγαλύτερη διοικητική περιφέρεια, η οποία περιλάμβανε και εδάφη της Μακεδονίας. Ακόμη και μετά τη συρρίκνωσή της, από τα τέλη του 14ου αιώνα και εξής είχε υπό τον έλεγχό της τις επισκοπές: Καστοριάς, Μολυσκού, Μεγλενών, Βοδενών και Σλανίτζης, Στρουμνίτζης, Βελεσσού, Πελαγωνίας, Κιτζάδου, Ντέμπρις, Ισπατείας και Μουζανείας, Βελεγράδων, Κανίνων και Αυλάνος, Σελασφόρου και Κοριτζών, Γκώρας και Μόκρας, Πρεσπών, Σισανίου και Ανασελίτζου και Γρεβενών⁷⁸. Έτσι η επίκλησή της εξυπηρετούσε καλύτερα και αποτελεσματικότερα το εθνικό πρόγραμμα των Βουλγάρων που επιδίωκαν την ίδρυση ξεχωριστής εκκλησίας με όσο το δυνατόν ευρύτερα όρια προς τα νότια και δυτικά, ως πρώτο βήμα για τη δημιουργία της μεγάλης Βουλγαρίας.

77. Δ. Γόνης, *Ιστορία των ορθοδόξων εκκλησιών Βουλγαρίας και Σερβίας*, Αθήνα 2001, σ. 101 κ.ε.

78. Ε. Ναξίδου, *ό.π.*, σ. 48-54 και 62-65.